

УДК 94(477.63) «1920/1930»

Феномен становлення Дніпропетровська як «соціалістичного міста» у 1920-х – 1930-х рр.: концептуальний вимір та реальна практика

В.В. ІВАНЕНКО

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ, Україна
E-mail: ivanenko@dsu.dp.ua**Авторське резюме**

Проаналізовано теоретико-методологічні аспекти і концептуальні засади поняття «соціалістичне місто» як унікального історико-культурного феномена сталінської доби, розглянуто нормативно-правові акти теоретиків містобудування 1920 - 1930-х рр. і жваві дискусії навколо реконструкції старих і побудови нових радянських міст за «соціалістичним зразком», вивчено процес практичної реалізації концепції «соціалістичного будівництва» на прикладі Дніпропетровська завдяки здійсненню масштабної соціально-економічної, містобудівної і культурної програми в умовах форсованої індустріалізації, досліджено реконструкцію внутрішньої забудови міста і трансформації в його архітектурно-просторовому «обличчі», визначено кількісні і якісні зміни у чисельності населення та інфраструктурі, простежено впливи на масову свідомість мешканців Дніпропетровська шляхом застосування різних форм і методів ідеологічної пропаганди.

Ключові слова: соціалістичне місто, індустріалізація, урбогенезис, містобудівництво, архітектурний ландшафт, історико-культурний феномен.

Phenomenon of becoming of Dnepropetrovsk as a «socialistic city» in 1920-1930: conceptual measuring and real practice

V.V. IVANENKO

The Oles Honchar Dnepropetrovsk national university, Dnepropetrovsk, Ukraine
E-mail: ivanenko@dsu.dp.ua**Abstract**

This is a study of theory, method and concept of «socialist-type city» as a unique phenomenon of Stalin's epoch history and culture, as well as the theory of city planning legislation in the works of 1920-1930s' scholars alongside with the polemics about restoring existing cities or building the new 'Soviet' kind due to «socialist pattern» is also viewed. This practical research of 'Socialist construction' concept at the example of Dnepropetrovsk, where massive socioeconomic, urban and cultural programs were being implemented on the background of force industrialization also deals with developing inner city layout, transforming its architecture and space, its qualities and numeric values as to population and infrastructure developments are grasped, the influence on Dnepropetrovsk public minds by ideology propaganda is observed.

Keywords: socialist city, industrialization, urbogenesis, city planning, architectural layout, historic and cultural phenomenon.

Два передвоєнні десятиліття радянської історії (1920 - 1930-і рр.) глибоко закарбувались у народній пам'яті та людській свідомості не лише завдяки новій економічній політиці, небаченому раніше індустріальному піднесенню, колективізації сільського господарства, масовим репресіям, але й появі нового, унікального явища радянського містобудування сталінської доби – «соціалістичного міста». Цей історико-культурний феномен, породжений всеохоплюючою модернізацією, виник на рубежі 20 - 30-х рр. ХХ ст. з ініціативи вищого партійного керівництва в умовах реалізації першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства, несучи в собі, насамперед, підґрунтя пропаганди ідеологічних стереотипів соціалізму.

На сучасному етапі період 1920 - 1930-х рр., як і вся «сталінська» доба, продовжує залишатися одним з найбільш дискусійних у вітчизняній та зарубіжній історіографії. За роки існування Країни Рад та після її розпаду накопичилось чимало праць, присвячених різноманітним аспектам розвитку Радянської держави і суспільства передвоєнного часу. Втім, увага дослідників фокусувалась, передусім, на соціально-економічних аспектах та суспільно-політичних процесах 1930-х рр. У той же час значно рідше науковці звертались до таких питань, як будівництво та урбогенезис радянських міст у сталінську добу. Натомість феномен нового «соціалістичного міста» як унікальної моделі радянської тоталітарної культури взагалі не знайшов достатнього висвітлення і всебічного

© В.В. Іваненко, 2013

обґрунтування у дослідницькій літературі.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. «соціалістичне місто» як тип міської забудови вперше було розглянуто у працях відомих архітекторів і теоретиків містобудування СРСР – П. І. Лопатіна, М. О. Мілютіна, Л. Г. Сабовича, Л. Ф. Герус [32; 40; 45; 6]. У центрі їхньої дослідницької уваги опинились, передусім, специфічні риси та особливості побуту радянського міста кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. До того ж, нагальною потребою відповідно до вимог того часу постало питання розробки концептуально нових підходів у містобудуванні та архітектурі, які б повністю відповідали соціалістичній моделі державного ладу.

Апологетика комуністичної ідеології і особистих заслуг визнаного всенародного «Вождя», тотальний контроль над усіма сферами життя, у тому числі над наукою, унеможлилювали у 1930–1950-х рр. здійснення активних наукових пошуків у галузі містобудування і архітектури [5, с. 33]. Радянська архітектурна думка того часу була відображена у небагатьох виданнях, що відігравали роль своєрідного загальноприйнятого «кліше», встановлюючи глухі межі для розвитку нових ідей [1].

Лише у другій половині 1950-х рр. в умовах «відлиги» та розвінчання культу особи Сталіна ситуація дещо виправилась. Зокрема, з'явилися праці у руслі вітчизняної архітектури і урбанізації, що вже помітно вирізнялись відсутністю яскраво вираженого ідеологічного «забарвлення», новим теоретико-методологічним інструментарієм, концептуальною свіжістю ідей та концепцій. «Сталінський» стиль було розкритиковано за надмірне захоплення декоруванням. Ідея створення міста «нового» типу у ті часи вже базувалась не на вказівках партійних вождів, а на здоровому глузді, раціональності і реальних можливостях з урахуванням суто математичних розрахунків [54; 46; 9].

Однак саме на 70–80-і рр. ХХ ст. припадає початок становлення комплексного підходу у дослідженні міського простору і урбанізаційних процесів у контексті теорії та історії радянського містобудування сталінської доби. Проблематика тогочасних дослідницьких праць – монографій, дисертаційних досліджень, наукових розвідок та студій стосувалась переосмислення архітектурної спадщини 1920–1930-х рр., відображення процесу вітчизняної і світової урбанізації, а також проблем естетичної виразності радянської міської забудови періоду «соціалістичного будівництва» [47; 7; 52; 17; 14].

З появою гласності і деідеологізації історіографічний та джерельний «арсенал»

науковців значно збагатився за рахунок нових, розсекречених архівних документів, з'явилися якісно інші можливості для спокійних, зважених, обґрунтованих оцінок, перегляду вкорінених стереотипів та змалювання об'єктивної історичної картини тогочасних реалій. Піонерами у дослідженні «соціалістичного міста» як унікального типу містобудівництва тоталітарної доби цілком можна визнати сучасних російських дослідників М.Г.Меєровича, Є.В.Конишеву, Д.С.Хмельницького, Н.Ю.Костюріну. Завдяки їхнім науковим пошукам почали розроблятися на високому фаховому рівні теоретико-методологічні аспекти феномена радянського «соціалістичного міста» – принципово нового типу розселення і управління господарсько-виробничими процесами, а також практична реалізація концепції «соціалістичної» забудови 30-х рр. ХХ ст. на прикладі окремих міст Радянського Союзу [36–38; 29].

Важливою історіографічною подією у розробці проблематики міського будівництва та архітектури СРСР тоталітарної доби стала Міжнародна наукова конференція «Социалистический город и социокультурные аспекты урбанизации», що відбулась на базі Магнітогорського державного університету (Російська Федерація) у грудні 2010 р. Цей науковий форум міжнародного рівня не випадково було проведено саме у Магнітогорську з огляду на те, що він вважається своєрідною «колицкою» радянських міст «соціалістичного» типу, дотепер залишаючись рідкісним і унікальним зразком міської забудови періоду форсованої індустріалізації 1930-х рр. На думку учасників конференції відзначалося, що подальшої розробки потребують такі аспекти, як зміст та інтерпретація самого поняття «соціалістичне місто», дослідження його специфічних рис, визначення характерних особливостей «соціалістичного будівництва» на прикладах конкретних радянських міст за сталінської доби [43, с. 387]. Значних успіхів у вивченні соціально-економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку, архітектурного ландшафту і урбанізаційних процесів міського простору України у 20–30-х рр. ХХ ст. досягли українські дослідники. Останнім часом до сюжетної палітри їхніх наукових пошуків потрапили процеси проектування і забудови українських міст «нового типу» не лише на загальному, а й локальному рівні. Яскравим прикладом сучасних досліджень у цьому руслі є наукові розвідки та студії, де аналізується феномен «соціалістичного міста» на прикладі Києва та Харкова (В. Е. Алешин), Запоріжжя (С. Хан-Магомедов), Донбасу (С. Кушніренко),

Чернівців – (С. Лінда та О. Пікущенко) [2; 53; 30; 31].

Що стосується історичної реконструкції містобудівництва та урбогенезису Дніпропетровська у добу соціалістичної модернізації 1920–1930-х рр., то важливі кроки у цьому напрямку зроблено в працях М.Е.Кавуна, Л.М.Маркової, В.С.Старостіна [25; 33; 48–50]. До того ж, на сучасному етапі назріла нагальна потреба не лише у переосмисленні містобудівної спадщини і соціокультурного ландшафту Дніпропетровська, повсякденного життя його мешканців за сталінської доби, а й у ґрунтовному вивченні на прикладі міста на Дніпрі конкретно історичного феномена «соціалістичного міста».

На перший погляд може здатися, що поняття «соціалістичне місто» є ототожненням будь-якого міського поселення, збудованого або реконструйованого у добу «розвинутого соціалізму». Однак, насправді, теоретичні підвалини цього історико-культурного явища були закладені значно раніше – ще в другій половині 1920-х рр. у рішеннях та директивах вищого партійного керівництва СРСР. Проголошений у грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б) перший п'ятирічний план не лише визначив здійснення форсованої індустріалізації упродовж 1929 - 1932 рр. основним стратегічним завданням розвитку народного господарства СРСР, але й, по суті, став першим нормативно-правовим актом, де було сформульовано доктринальні засади щодо створення в СРСР міст за «соціалістичним зразком». Саме тому можна говорити про те, що соціалістичне розселення фактично порушило питання про шляхи й методи реалізації першої п'ятирічки, згідно з яким нові міста мали забезпечити соціальну базу для здійснення індустріалізації.

Спорудження промислових підприємств і виникнення індустріальних центрів нерозривно пов'язувалося з проблемою реконструкції існуючих і будівництва нових радянських міст. З самого початку «соціалістичне місто», відповідно до політичного курсу правлячого режиму, задумувалося як принципово новий тип поселення, розташування якого залежало від місцезнаходження виробництва і відповідало виробничо-господарським потребам загальнодержавного масштабу [3, с. 76]. Виходячи з постулатів комуністичної доктрини, зміст та концептуальне значення міських поселень нового типу кардинально змінювались у порівнянні з дореволюційною добою: вони мали перетворитись на промислові селища, свого роду «бастіони» пролетарської культури і розглядалися як інструмент для

зміцнення політико-ідеологічних підвалин радянської влади для виховання нової людини. Індивідуалізм імперської доби мав бути витісненим пролетарським колективізмом, у змісті якого приховувався, насамперед, ідеологічний підтекст.

З метою розробки найбільш раціонального проекту соцміста у 1929 р. була створена урядова комісія під керівництвом голови т. з. «малого» Раднаркому РРФСР, архітектора Миколи Олександровича Мілютіна, який у 1920–1930-х рр. знаходився в епіцентрі дискусій з питань містобудівництва і архітектури. У 1930 р. з-під його пера вийшла теоретична праця «Соцгород. Проблема строительства социалистических городов». У книзі мова йшла про створення нових міст на «соціалістичних засадах», спорудження жител колективного типу – так званих «будинків-комун» замість багатопверхівок з індивідуальними квартирами імперського типу [40, с. 9]. До того ж, у соцмістах, на думку М. О. Мілютіна, планувалося «організувати культурне і побутове обслуговування населення, сформувати розвинену систему громадських установ, обслуговуючих побут». Характерними ознаками нової радянської забудови мали стати легкість, простота і максимум світла [40, с. 63].

У процесі пошуків оптимальної моделі побудови радянського міста за новим «соціалістичним зразком» розгорілися гострі дискусії між представниками двох діаметрально протилежних течій – урбаністів та дезурбаністів. Прихильники урбанізму (Л. М. Сабсович) стверджували, що єдиною прогресивною формою розселення трудящих мало стати створення мережі взаємопов'язаних між собою соціалістичних міст з усуспільненням культурно-побутового обслуговування населення. Дезурбаністи (М. Охитович і М. Гінзберг) на відміну від урбаністів заперечували типологію міста як перспективну форму розселення, пропонуючи створення розгалуженої смуги невеликих селищ з малоповерховими житловими спорудами уздовж транспортних магістралей. Учасники дискусії не дійшли єдиної згоди щодо засад майбутнього «соціалістичного міста», хоча й були однастайними у запереченні забудови міського простору на зразок капіталістичного типу [38, с. 87].

Жваві дискусії урбаністів та дезурбаністів припинились у зв'язку з появою у травні 1930 р. спеціальної постанови ЦК ВКП(б) «О работе по перестройке быта», де були різко розкритиковані концептуальні підходи прихильників цих двох протилежних теорій, категорично засуджено необґрунтовані спроби одним «стрибком» подолати перешкоди на шляху до соціалістичної перебудови побу-

ту, а спорудження будинків-комун визнано передчасним. У той же час було запропоновано новий проект перепланування існуючих і спорудження нових міст шляхом створення робітничих селищ та окремих житлових будинків з усуспільненням усіх сторін побуту трудящих – житла, громадського харчування, дозвілля. Житлова і виробнича зони мали відділятися зеленою смугою, а селища передбачалося обладнати водопроводом та електричним освітленням, лазнями, пральнями та громадськими їдальнями [44].

Ідея будівництва «соціалістичних міст» та колективізації побуту з кожним днем набувала все більшої резонансності. Вона обговорювалась на партійних з'їздах та різного роду нарадах, знаходячи відображення у виступах посадових осіб та ідеологів комуністичної доктрини. Так, на червневому пленумі ЦК ВКП(б) у 1931 р. в доповіді першого секретаря Московського міського комітету комуністичної партії Лазаря Мойсейовича Кагановича під назвою «За социалистическую реконструкцию Москвы и городов СССР» було сформульовано нове бачення сутності, завдань та функцій радянського міста як невід'ємної складової частини «стрибка у соціалізм», окреслено чіткі вказівки у напрямі внутрішнього планування соцміст, визначено основні напрями реконструкції і архітектурного оформлення Москви як зразкової «пролетарської» столиці СРСР та ідеологічного центру марксистсько-ленінської теорії. Москва мала стати тим єдиним взірцем, за яким передбачалося будівництво принципово нового «соціалістичного» типу радянських міст за рахунок спорудження комфортабельних багатопверхових житлових споруд та цілої низки громадських установ для задоволення побутових і культурних потреб городян [28].

Директиви «центру» 1930–1931 рр. щодо реконструкції старих і побудови нових міст за «соціалістичним зразком» відразу знаходили необхідну підтримку з боку компетентних установ, досить швидко втілюючись «у життя» на місцях. Чи не найдинамічніше цей процес проходив саме у промислових центрах Країни Рад, серед яких одним з найвідоміших, завдяки потужній вугільно-металургійній базі, був Дніпропетровськ. Починаючи з середини 1920-х рр. він знаходився в «епіцентрі» небаченого раніше індустріального піднесення, яке стало цілком виправданим результатом подолання техніко-економічної відсталості країни шляхом її всеохоплюючої модернізації. Разом з промислово-технічною реконструкцією, неодмінною ознакою модернізаційних перетворень були зміни у зовнішньому вигляді міста на Дніпрі, перебудова давніх та будівництво но-

вих районів, створення нового архітектурного «обличчя» міста.

Практичній реалізації нових містобудівних тенденцій у «місті чавуну і сталі» в тоталітарну добу, крім директив «центру», передувала ціла низка організаційних заходів на місцевому рівні – прийняття необхідних нормативних актів, створення компетентних органів та установ. Одним з перших таких документів можна назвати розроблений і затверджений у 1926 р. проект розвитку Дніпропетровська, на основі якого впродовж п'яти років мала здійснюватись забудова міста.

Відповідно до проекту передбачалося введення поділу міста на кілька зон: а) житлову; б) промислову; в) селищну; г) адміністративно-торгову; д) навчально-наукову; е) портову. Найбільшою за площею мала стати житлова зона. Її територія охоплювала 6400 га і формувалась за рахунок як існуючих, так і нових житлових кварталів. У цій зоні планувалося створення власного адміністративно-торгового центру між с. Старі Кодаки та колонією Ямбург (нині – с. Дніпрове Дніпропетровського району). Наступна зона – промислова з площею 2850 га розміщувалась у південно-західній частині міста, де знаходились металургійні заводи і уздовж якої простягалися Катерининська та Мерефо-Херсонська залізниці. До промзони примикала ще одна зона – селищна, загальна площа якої складала 3500 га з територіальним включенням селищ: Чечелівка, Шляхівка, ім.Фрунзе та ін. [49].

Разом з тим, виокремлювалися й інші зони: адміністративно-торгова (у центральній частині міста площею 550 га), навчально-наукова (у нагірній частині) та портова (площею 220 га, що розташовувалась між мостами на правому березі Дніпра). Окремі ділянки правобережжя передбачалося виділити під аеродром (100 га), іподром (45 га), фізкультурний комбінат і ділянки для проведення масових заходів. Згадка про лівобережну частину Дніпропетровська з'явилась у проекті розвитку міста значно пізніше – лише у 1927 р. і в ній лише вказувалось на розміщення нових дачних районів і житлових масивів. Загалом система зонування виявилась досить ефективною і в подальшому стала важливим підґрунтям для наступних генеральних планів Дніпропетровська [49]. Утім, через відсутність достатнього фінансування і необхідних містобудівних нормативів, брак фахівців та неясність економічних планів п'ятирічний проект розвитку міста реалізувати до кінця не вдалося.

В умовах реалій індустріалізації початку 1930-х рр. тотальне проектування і озвучення далекоглядних планів охопило усі сфери життя суспільства. Вони перетвори-

лись на особливий ідеологічний «інструмент» для заспокоєння населення за рахунок змалювання у генеральних планах райдужних перспектив «соціалістичного міста» з його потужною промисловістю, зручними житловими зонами, розвиненою інфраструктурою і окремою квартирою для кожної родини. У Дніпропетровську концепцію побудови нового «соціалістичного міста» мав, зрештою, реалізувати затверджений у 1933 р. перший радянський генеральний план, розробкою якого займалися архітектори М. Карлович і Т. Вовненко під керівництвом М. Шаповалова.

Соціалістична «перебудова» Дніпропетровська за новим зразком найбільш активно виявила себе у 1930-х рр. З одного боку цьому сприяло прийняття «сталінського» генерального плану міста, а з іншого – створення спеціального Управління планування та реконструкції міста, а також підтримка Дніпропетровського обкому КП(б)У в особі першого секретаря М. М. Хатаєвича. Його заклик «Зробимо Дніпропетровськ зразковим соціалістичним містом!» у газеті «За реконструкцію міста чавуну і сталі», а також проголошене на IV міській партконференції 1934 р. гасло щодо «перетворення Дніпропетровська на зразкове, культурне, соціалістичне місто!» були не просто апіорними словами, а вектором цілої низки системних, всеохоплюючих перетворень, що мали реалізуватись за досить короткий час [18; 21]. Зважаючи на це, першочерговим завданням владних органів стало проведення реструктуризації містобудівної та архітектурної діяльності на радянський лад і формування.

Розробляючи проект реконструкції Дніпропетровська за «соціалістичним» зразком, архітектори, передусім, враховували гідро-геологічні умови міста на Дніпрі. За генпланом 1933 р. забудова рівномірно обіймала територію по обидва береги Дніпра. Саме головна ріка міста ставала його природним центром, а значення головної магістралі обіймала запроєктована дніпровська набережна. З огляду на те, що одна з терас Дніпропетровська постійно затоплювалась під час весняної повені, проектом передбачалося спорудження низки гідротехнічних споруд, які мали захистити місто під час повені [51, с. 38].

Є окремі відомості про наявність у «сталінському» генплані 1933 р. ідеї створення так званого «великого Дніпропетровська», до складу якого мали увійти Верхньодніпровськ, Дніпродзержинськ, Новомосковськ і ще декілька прилеглих селищ. Проте ці відомості надто уривчасті, фрагментарні і їх недостатньо для того, щоб уявити реальні обриси цього

проекту. За генеральним планом на правому березі Дніпра суттєво зменшувалась територія промзони. Основну частину промислових підприємств планувалось розмістити саме на лівобережжі [48].

Житлові райони міста поділялись на сім планувальних масивів: п'ять з них знаходились на правому березі Дніпра, а два – на лівому. У проекті максимально враховувались особливості природного ландшафту «міста чавуну і сталі»: чотири райони правобережжя розташовувались на пагорбах і відділялись за допомогою ярів. Територіальні межі прибережного району обмежувались вокзалом, залізничною гілкою, мережею під'їзних шляхів. Для встановлення сполучення між пагорбами було вирішено прокласти три швидкісні магістралі з мостовими переходами паралельно Дніпру [14, с. 63].

Передбачалося, що середня висота міських споруд складатиме 4–5 поверхів, за винятком центрального житлового масиву, де планувалося зведення будинків по 6–8 поверхів. На правому березі центральний масив територіально обмежувався двома балками – Аптекарьською і Червоноповстанською, а також Пушкінським проспектом. Межі інших житлових масивів правобережжя визначалися перетинаючими місто балками. Проектувались наступні основні магістралі масивів: проспект Калініна – проспект Петровського – вулиця Матлахова (2 масив); вулиця Робоча (3 масив); вулиця МОДРу і вулиця Червона (4-й масив); вулиця Лагерна (5-й масив) [48].

У лівобережній частині міста житлові масиви розділялися лінією залізниці та промзони. У старому Амур-Нижньодніпровському районі планувалось розміщення районних установ, парку культури та відпочинку з палацом культури. На північ від промзони формувался новий масив за рахунок повної реконструкції Старого Клочко, Мануйлівки і Ломівки. Для поліпшення зв'язку між правим та лівим берегами передбачалось будівництво двох мостів через Дніпро: міського і Кайдацького [48]. Однак у ході реалізації генерального плану виникла необхідність в уточненні послідовності етапів його здійснення. У цьому зв'язку в 1936 р. було розроблено трирічний план забудови, яким визначалися терміни виконання проекту планування і реконструкції міста протягом 1936–1938 рр. Згідно з планом у першу чергу мала здійснюватись забудова житлово-промислових споруд уздовж основних магістралей міста: набережної Дніпра, проспектів Карла Маркса і Пушкінському. У той же час на лівобережній частині будівництво передбачалось неподалік від транспортного сполучення [14, с. 62–63].

Конструювання образу «соціалістичного» Дніпропетровська відбувалось в умовах посилення його провідної ролі як потужного індустріального центру та перетворення на самобутню «столицю» великого Придніпровського регіону. Реалізація «соціалістичного експерименту» на дніпропетровському ґрунті проводилась під державним контролем для зміцнення підвалин радянської влади у кількох напрямках. Насамперед, концепція перебудови Дніпропетровська за новим зразком передбачала створення принципово нового типу поселення як своєрідного «ядра» промислового центру, здійснення суттєвих змін у архітектурно-просторовому відношенні, оновлення на соціалістичних засадах усіх сфер життя мешканців «міста чавуну і сталі» – житлово-побутових умов, інфраструктури, повсякденного життя, дозвілля, світорозуміння і світосприйняття. Головними постулатами «соціалістичного будівництва» проголошувались рівність, загальнодоступність, підпорядкування міського середовища потребам людини та створення максимально комфортних умов для її існування.

Невід'ємною складовою частиною «соціалістичної перебудови» Дніпропетровська стала реконструкція внутрішнього районування міста. У 1934 р. центрально-нагірний район міста було названо Кіровським. У 1936 р. утворився Жовтневий район, межі якого охоплювали територію від головної височини міста (колишня Соборна гора) до Ботанічного саду [27, с. 416]. За зразком інших великих міст СРСР, передусім Москви, здійснювались спроби реконструкції центральної частини Дніпропетровська як найбільш престижного, значущого і привабливого структурного компонента міста. Нагальною потребою було облаштування виходу до дніпровського узбережжя.

У січні 1934 р. на IV міській партконференції було прийнято рішення «про будівництво у Дніпропетровську Набережної, уздовж якої мали розміститись квартали нових громадських споруд та оригінальної архітектури – будинок Червоної армії, Радіотеатр, Аероклуб» [21]. Однак запланованих заходів у достатній мірі виконати не вдалося: у середині 1930-х рр. там було лише облицьовано гранітом підпірну стінку, а в 1937 р. у зв'язку з недостатнім фінансуванням усі роботи взагалі були законсервовані [11, арк. 63 зв]. Міська набережна, гордість міста, з'явилась значно пізніше, лише у 1960 - 1970-х рр. з частковим використанням довоєнних напрацювань.

Основним принципом міської забудови Дніпропетровська відповідно з «сталінським» генпланом 1933 р. була квартальна система.

Будівництво житлових кварталів планувалося здійснювати з урахуванням раціональної розстановки жителів, віддаючи перевагу периметральному розташуванню споруд. Для реалізації ідеї усупільненої організації побуту у кожному кварталі створювались соціально-побутові та громадські установи – ідальні, дитсадки, школи, медпункти, магазини. Реконструкція кварталів Дніпропетровська передбачала максимальне збереження дореволюційних житлових споруд з незначною добудовою нових будинків лише на окремих ділянках периметру. Найбільш масштабна перебудова виконувалась на території двох кварталів: перший охоплював проспекти Пушкіна та Кірова, вулиці Свердлова та Савченка, а другий простягався уздовж проспекту Калініна і вулиць Квірінга та Маяковського) [48].

Генеральний план 1933 р. передбачав чималі темпи зростання населення, яке впродовж 1933–1948 рр. мало б збільшитись до 775 тис. Вже протягом двох передвоєнних десятиліть чисельність жителів міста досягла вражаючих показників. Якщо у 1928 р. в Дніпропетровську проживало 262 тис. осіб [13, арк. 82], то у 1932 р. ця цифра вже становила 320 тис. осіб. За підрахунками статистиків у січні 1933 р. населення Дніпропетровська зросло ще більше і вже складало 382 тис. осіб [15, с. 44]. Справжнім проривом у демографічній ситуації міста став 1939 рік, коли чисельність жителів Дніпропетровська у порівнянні з 1928 р. збільшилась майже удвічі і досягла цифри 528 тис. осіб [24, с. 117–118]. Зростання міського населення пояснювалось, насамперед, урбанізаційними процесами, що виникли на ґрунті форсованої індустріалізації, а саме масовим – напливом сільського населення для працевлаштування на промислових підприємствах міста [3, с. 76].

Великих успіхів у «місті чавуну і сталі» досягло масове житлове будівництво, своєрідним «катализатором» для якого слугували урбанізаційні процеси та прогресивні зміни у демографії міста. За два роки другої п'ятирічки квартири отримали близько 127 тис. робітників та членів їх сімей [16, с. 76]. Житловий фонд міста стрімко збільшувався: якщо у 1913 р. він становив 1526,6 тис. м², то у 1940 р. – 2144 м² [26, с. 91]. Квартири і кімнати комунального житлового фонду розподілялись, у першу чергу, серед робітників і службовців, а поняття «елітного кварталу» взагалі мало відійти у минуле. Існувала й практика робітничого житлового будівництва за рахунок власних коштів трудящих. Про це свідчить той факт, що у 1930 р. силами кооперативу робітників-металургів було побудовано

459 і розпочато будівництво 365 квартир [55, с. 54].

Незважаючи на появу у «місті чавуну і сталі» чималої кількості кварталів з новими спорудами житлова проблема так і не була до кінця вирішена. Темпи житлового будівництва постійно відставали від безперервно зростаючої чисельності населення, що далеко не сприяло покращенню житлових умов городян. Така загострена ситуація стала приводом для поширення практики самовільного будівництва. На правому березі Дніпра з'являються селища з індивідуальними забудовами у балках між Севастопольським кладовищем і залізницею, а на лівобережжі – уздовж Рибальського шосе, у Мануйлівці та Ломівці [48]. Враховуючи серйозні проблеми з житлом, міська влада лише заохочувала такого роду ініціативи, все більше стимулюючи збільшення обсягів індивідуальної забудови.

Разом з новими житловими кварталами будувалися й установи для забезпечення «усуспільненого» обслуговування населення – заклади освіти (вузів, шкіл, дитячих садків), заклади культури, громадського харчування та лікарні. Зокрема, з 1933 по 1941 рр. кількість загальноосвітніх шкіл зросла у 10 разів [16, с. 79]. На 1939 р. у місті працювало 97 загальноосвітніх шкіл, де навчалось 63467 учнів, 6 робітфаків на 1762 учні, 11 неповних середніх і середніх шкіл для дорослих. Також на 1 січня 1939 р. у Дніпропетровську нараховувалось 19 середніх спеціальних навчальних закладів та 10 вузів з загальною кількістю студентів близько 20 тис. осіб [26, с. 92]. Серед найбільш відомих вишів того часу слід назвати Дніпропетровський державний університет, інститут інженерів залізничного транспорту, інженерно-будівельний, металургійний та хіміко-технологічний інституту.

Протягом 1930-х рр. значно зросла кількість медичних закладів Дніпропетровська. У 1939 р. в місті їх нараховувалось близько 100. З них – 13 лікарень, 23 амбулаторії та поліклініки, 36 лікарських і фельдшерських пунктів на підприємствах, 9 дитячих поліклінік та лікарень, 9 тубдиспансерів і тубсанаторіїв для дітей, 11 жіночих і дитячих консультацій, 11 будинків санітарної культури [16, с. 79; 26, с. 91].

У передвоєнний час у Дніпропетровську сформувалась розгалужена мережа установ культури – бібліотек, кінотеатрів, музеїв, клубів. У 1933 р. в місті працювали п'ять театрів (опери та балету, український імені Т. Г. Шевченка, російський імені Горького, Театр юного глядача, театр санітарної культури); чотири музеї (історичний, музей революції, художній, антирелігійний). Наприкінці 1930-

х рр. у місті діяли 6 кінотеатрів, 30 клубів і палаців культури, 120 бібліотек з книжковим фондом близько 1 млн. томів [26, с. 93]. Віддаючи належне ідеологічному спрямуванню діяльності цих закладів слід відзначити, що планомірне стимулювання культурно-освітньої роботи за короткий строк спромоглося суттєво підвищити середній культурний рівень населення міста.

Саме у 1930-х рр. суттєво трансформується архітектурне «обличчя» міста на Дніпрі. Протягом 1930-х рр. у центральній частині Дніпропетровська з'явилась низка представницьких будинків громадського призначення, які значно збагатили архітектурні обриси, надали йому нового колориту. Найвідомішим архітектором цієї доби був Олександр Леонтієвич Красносельський (1877–1944). Для творчого «почерку» цього майстра характерне слідування неокласичному стилю, хоч у його доробку знайшлося місце й конструктивістським спорудам (Палац культури металургів імені Ілліча). Споруди Красносельського (реконструйовані – облвиконком, театр імені М. Горького, держуніверситет, універмаги «Центральний» та «Дитячий світ», житлові будинки) добре вписалися в структуру центру Дніпропетровська і вдало гармонують з імпозантними громадськими будівлями початку ХХ ст.

Найзначнішою спорудою О.Л. Красносельського вважається збудований у 1927–1932 рр. Палац праці (пізніше – Палац культури металургів ім. Ілліча). У 1930 р. в районі парку імені Т. Г. Шевченка (праворуч від входу) збудовано житловий будинок для колишніх політкаторжан. У 1935 р. на розі проспекту імені Карла Маркса та вул. Мостової звели житловий будинок у радянському неокласичному стилі (неофіційна назва – «сталінський ампір») за проектом архітектора В. Самодриги. У 1936 р. на розі вул. Короленка та Базарної (Чкалова) було завершено будівництво п'ятиповерхового будинку за проектом О. Л. Красносельського, що призначався для обласних управлінь НКВС, міліції й відділу карного розшуку.

У 1936 р. за проектом О.Л.Красносельського було капітально реконструйовано будинок колишнього Комерційного училища, що його тоді займав Облвиконком. У 1935 р. завершилося масштабне будівництво (1931–1935 рр.) комплексу з кількох навчальних корпусів та гуртожитків для інституту інженерів транспорту за проектами архітекторів М.Барща, Б. Соколова, К.Щукіна. Реконструкція будинку колишнього реального училища під навчальний корпус університету у 1936 р. стала результатом спільної робо-

ти учителя та учня – О.Красносельського та В.Самодриги (нині – 2-й корпус ДНУ імені Олеси Гончара) [27, с. 427].

Завдяки О. Л. Красносельському замість старих одно-, двоповерховик лавок та лабазів у центральній частині місто нарешті отримало просторі торговельні приміщення. Наприкінці грудня 1938 р. відкрито один з найбільших в Україні показових універмагів Наркомторгу СРСР – Центральний універсальний магазин (ЦУМ), який був розрахований на одночасне відвідування 1200 покупців. У ньому було 26 відділів, що обслуговувалися майже 150 продавцями. 26 липня 1939 р. завершилося будівництво універсального магазину «Дитячий світ» (знесений у 2008 р.) [25, с. 175]. Загалом, реконструкція старих і побудова нових споруд привела до суттєвих змін в архітектурному оформленні міста, наповнила його новим естетичним змістом, віддзеркалюючи дух епохи і утворюючи унікальний історико-культурний ансамбль сталінської доби.

У 1930-х рр. Дніпропетровськ виступав своєю «лабораторією» не лише для здійснення економічних завдань країни, але й для реалізації «антропологічного експерименту», де виховувався типаж нової людини – «людини радянської». Міський соціокультурний простір, територія повсякденного життя городян, включаючи місця роботи, навчання, відпочинку та дозвілля перебували під ідеологічним тиском, де здійснювалась нав'язлива пропаганда комуністичної доктрини, у тому числі безпосереднє звеличення і апологетика особи Сталіна. Інструментарій та прийоми ідеологічного впливу на суспільну свідомість були різними: монументальне мистецтво, друковані видання, назви вулиць, радіо, кіно і театр використовувались для прославлення комуністичної партії, героїзації її ідеологів, вселення впевненості і віри у перспективне, безхмарне майбутнє.

Для виховання радянської людини в умовах будівництва «соціалістичного міста» було покликане монументальне мистецтво. Воно виступало у ролі інструмента маніпулювання свідомістю, створюючи нові ідеали і цінності та утверджуючи у суспільстві новий радянський комуністичний пантеон з властивою йому ієрархією цінностей. На зміну пам'ятникам монаршим особам (у нашому місті – Катерині II) приходять монументи та меморіали, що увіковічували пам'ять про представників вищого партійного керівництва, ідеологів комуністичної доктрини та інших дійових осіб будівництва «соціалістичного суспільства».

У період «соціалістичного будівництва» функцію ідеологічного «центру» Дніпропет-

ровська виконувала Жовтнева (у дореволюційні часи – Соборна) площа, де на честь державних свят та різного роду пам'ятних дат проводились різноманітні масові маніфестації та політичні акції трудящих. Упродовж 1930-х рр. XX ст. було здійснено кілька спроб спорудження пам'ятника В.І.Леніну, найбільш підходящим місцем для якого мала стати саме Жовтнева площа. Перша спроба встановлення фундаментального монумента Вождю світового пролетаріату була зроблена у 1933 р. з нагоди 10-ї річниці його смерті за ініціативи Дніпропетровського обласного комітету КП(б)У [10, арк. 29]. Незважаючи на відбір шести кращих проектів та визначення місця встановлення пам'ятника, він так і не був зведений. Друга спроба спорудження меморіалу В. І. Леніну висотою 20–25 метрів була здійснена у 1938–1939 рр. з ініціативи трудящих і громадськості Дніпропетровська». На жаль, вона теж не отримала подальшої практичної реалізації, так і залишившись «на папері» [23].

Ще одним важливим елементом ідеологічної обробки свідомості радянських людей в умовах «соціалістичного будівництва» стало оновлення топонімічної системи Дніпропетровська за рахунок заміни старих «буржуазних» назв вулиць, площ, майданів, садів, заводів та інших об'єктів на нові, радянські. У цих назвах знаходились безсмертя вищі партійні діячі та вожді пролетарської революції, герої праці, представники інтелігенції та ін. Яскравим прикладом є перейменування вулиць Дніпропетровська на честь героїв Арктики – челюскінців та папанінців. У 1934 р. вулиця Гімнастична названа ім'ям керівника експедиції на пароплаві «Челюскін» О. Ю. Шмідта [20]. 12 березня 1938 р. «за клопотанням трудящих міста» президія міськради перейменувала вулиці Нову на вул. Папаніна (нині – Щербицького), Провіантську на Кренкеля (нині – Пастера), Фабричну – на Федорова (нині – Столярова), Торгову – на П.П.Ширшова [33, с. 82].

Після вбивства С. М. Кірова він був майже канонізований сталінським режимом. На честь Сергія Мироновича перейменовувалося безліч об'єктів як на теренах Радянського Союзу, так і в «місті чавуну і сталі». Для увічнення пам'яті відомого більшовика-ленінця у грудні 1934 р. за рішенням президії міськради ім'ям С. М. Кірова названо вагоноремонтний завод, Центральньо-Нагірний район міста і вулицю Полтавську [33, с.81–82]. У жовтні 1934 р. президія міськради перейменувала вулицю Широку на вул. Горького, а вулицю Севастопольську – на вулицю І. Павлова. У січні 1936 р. було затверджено

перейменування низки вулиць Кіровського району: вулиці Черногорської – на вул. імені Е. Тельмана, Сербської – на вул. імені Постишева, Слов'янської – на вул. імені Димитрова [22]. У червні 1936 р. у зв'язку з кончиною М. Горького на його честь було названо площу неподалік від парку імені М. Хатаєвича. В січні 1939 р. Центральний парк культури і відпочинку (колишній імені Хатаєвича) отримав ім'я трагічно загиблого в Іспанії радянського льотчика В. Чкалова.

Впроваджуючи на практиці ідею «соціалістичного будівництва» та принцип колективізму, було створено єдину, взаємопов'язану між собою мережу громадського транспорту. Широкою популярністю серед населення користувались трамваї, автобуси і тролейбуси. На початку 1930-х рр. за рішенням міськради було перешито вузькоколіїні трамвайні лінії на ширококоліїні, створено цілу низку нових зручних трамвайних маршрутів. У 1935 р. мешканців міста перевозили 208 трамвайних вагонів. Станом на 1939 р. довжина трамвайної колії у місті досягла 95, 7 кілометра [41, с. 87]. Розвивалося й автобусне сполучення, яке впродовж 1920–1930-х рр. обслуговувало виключно лівобережну частину Дніпропетровська, Амур-Нижньодніпровськ та забезпечувало зв'язок через залізничний міст з правим берегом. У 1929 р. у місті налічувалося лише 18 автобусів, з яких на лінії працювали 14, а інші знаходились на ремонті [13, арк. 57].

У 1930-х рр. реалізується програма планомірного озеленення міста, розбудови його садово-паркових комплексів як «місць масового здорового і розумно організованого відпочинку по сприянню соціалістичній переробці психології та побуту трудящих» [12, арк. 49]. У 1930 р. колишній міський сад перетворюється на Парк культури і відпочинку, що отримав ім'я М. М. Хатаєвича (протягом 1939–1991 рр. – імені В. П. Чкалова, а з 1991 і донині – носить ім'я запорізького осавула Л. Глоби). За статистичними даними, у 1929 р. площа зелених насаджень у місті становила 413,6 га, з них парків – 83,6 га [34, с. 78]. Основним завданням перспективного плану озеленення вважалось утворення навколо Дніпропетровська зеленого масиву шири-

ною близько 1 км. У цілому заходи по озелененню міста протягом 1920–1930-х рр. досягли помітних результатів.

Протягом 1930-х рр. значна увага приділялася благоустрою Дніпропетровська на засадах його перетворення на «соціалістичне місто». Згідно з постановою президії Дніпропетровського облвиконкому «Про притягнення широких мас трудящих до соціалістичного впорядкування міст» від 10 березня 1934 р. передбачалося «упорядкування міст шляхом соціалістичного змагання будинку з будинком, вулиці з вулицею, міста з містом за зразкову чистоту, за зразковий культурний порядок». Для реалізації цієї мети розгорнулася широка агітаційна робота у пресі, кіно та радіо [19].

Загалом можна зробити висновок, що упродовж двох передвоєнних десятиліть Дніпропетровськ зазнав суттєвих, небувалих за своїми розмірами кількісних та якісних змін і трансформацій у різних сферах життя, перетворившись відповідно до директив партійного керівництва на потужний індустріальний мегаполіс «соціалістичного типу». Завдяки здійсненню масштабної соціально-економічної, містобудівної і культурної програми протягом 1920-х – 1930-х рр. були зроблені помітні зрушення й досягнуті незаперечні успіхи. Зокрема, у місті на Дніпрі здійснено промислово-економічну модернізацію, реконструйовано старі і збудовано нові житлові квартали, досягнуто небувалих показників щодо чисельності населення, оновлено архітектурно-просторове «обличчя» міста, успішно реалізовано ідею по вихованню людини «нового типу» шляхом ідеологічної пропаганди і обробки масової свідомості, втілено у життя ідею «усуспільнення» життя і побуту трудящих за рахунок появи цілої низки освітньо-наукових установ і культурно-побутових закладів та створення розвинутої міської інфраструктури. Впродовж «соціалістичної перебудови» Дніпропетровська спостерігалось чимало злетів і падінь, досягнень і прорахунків. Однак завдяки своїй унікальності і небаченим масштабам вони багато у чому випередили свій час, заслуговуючи поваги і залишаючись гідним прикладом для наступних поколінь.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Алабян К. Против формализма, упрощенства и эклектики / К. Алабян // Архитектура СССР. – 1936. – № 4. – С. 1–6.
2. Алешин В. Э. Развитие представлений о социалистическом поселении в градостроительстве Украины в 1920 – начале 1930-х годов: автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. архит.: 18.00.01 / В. Э. Алешин. – М., 1984. – 24 с.
3. Алфьоров М. Політика урбанізації східної України в 1920–1939 роки / М. Алфьоров // Схід. – 2009. – № 1(101). – С. 75–79.
4. Борисенко М. Архітектура українських міст 20–30-х рр. ХХ ст. у вітчизняній історіографії / М. Борисенко // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 28. – С. 32–38.
5. Борисенко М. Архітектурний ландшафт міст радянської України (1920–1939 рр.) / М. Борисенко // Етнічна історія народів Європи. – 2009. – Вип. 30. – С. 7–13.
6. Герус Л. Ф. Социалистическая реконструкция городов / Л. Ф. Герус. – М.: Советское законодательство, 1931. – 32 с.
7. Головкин Г. Архитектура советской Украины / Г. Головкин. – М.: Стройиздат, 1973. – 158 с.
8. Город как социокультурное явление исторического процесса / отв. ред. Э. В. Сайко. – М.: Наука, 1995. – 351 с.
9. Градов Г. Город и быт / Г. Градов. – М.: Стройиздат, 1968. – 249 с.
10. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 416. – Оп. 1. – Спр. 124.
11. ДАДО. – Ф. 416. – Оп. 1. – Спр. 213.
12. ДАДО. – Ф. 416. – Оп. 1. – Спр. 286.
13. ДАДО. – Ф. 416. – Оп. 1. – Спр. 289.
14. Днепропетровск: архитектурно-исторический очерк / сост. Н. П. Андрущенко, С. Е. Зубарев, В. А. Ленченко. – К.: Будівельник, 1985. – 151 с.
15. Днепропетровск: Краткий путеводитель. – Д.: Промінь, 1966. – 240 с.
16. Днепропетровску – 200: историко-публицистич. очерк / под общ. ред. В. Я. Борщевского. – Д.: Промінь, 1976. – 144 с.
17. Донецк: архитектурно-исторический очерк / сост. С. К. Килессо, В. П. Кишкань и др. – К.: Будівельник, 1982. – 152 с.
18. За реконструкцию города чугуна и стали. – 1934. – 11 авг.
19. Зоря. – 1934. – 12 бер.
20. Зоря. – 1934. – 30 лип.
21. Зоря. – 1934. – 7 січ.
22. Зоря. – 1936. – 30 січ.
23. Зоря. – 1939. – 6 січ.
24. История городов и сел Украинской ССР: в 26 т. Днепропетровская область / редкол. т.: И. В. Васильев (предис.) и др. – К.: Ин-т истории АН УССР, 1977. – 838 с.
25. Іваненко В. В. Особливості розвитку урбанізаційного процесу в Дніпропетровську в добу «соціалістичної модернізації» / В. В. Іваненко, М. Е. Кавун // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / редкол. С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2010. – С. 160–186.
26. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Дніпропетровська область / редкол. т.: А. Я. Пашенко (гол.) и др. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. – 960 с.
27. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болєбуха. – Д.: Грані, 2006. – 596 с.
28. Каганович Л. М. За социалистическую реконструкцию Москвы и городов СССР. Перераб. стеногр. – М., 1931.
29. Костюрина Н. Ю. Новый город как модель советской культуры: автореф. дис. докт. культурологии: 24.00.01 «Теория и история культуры» / Н. Ю. Костюрина. – СПб., 2006. – 40 с.
30. Кушніренко М. Соціалістичні міста Донбасу: їхнє минуле, теперішнє та майбутнє / М. Кушніренко, В. Яценко // Вісник національного університету «Львівська політехніка». Архітектура. – Вип. 486. – Львів, 2003. – С. 130–139.
31. Лінда С. Чернівці соціалістичні: концепції розвитку міста радянського періоду / С. Лінда, О. Пікущенко // Вісник Львівського національного аграрного університету. – 2008. – № 9. – С. 209–217.
32. Лопатин П. И. Города настоящего и будущего / П. И. Лопатин. – М.: Новая Москва, 1925. – 105 с.
33. Маркова Л. М. Про перейменування вулиць м. Катеринослава-Дніпропетровська в 1920–1930 рр. / Л. М. Маркова // Музей і місто: Музезнавчі аспекти збереження і відтворення своєрідності міської культури: Матеріали обл. наук. конф., присв. 225-річчю м. Дніпропетровська / упоряд. В. М. Бекетова, Н. І. Капустіна. – Д., 2001. – С. 76–83.
34. Матеріали до попереднього 5-річного перспективного плану господарчо-культурного будівництва Дніпропетровської округи 1928–1929 – 1932–1933 рр. – Дніпропетровськ, 1929.
35. Меерович М. Г. Дискуссия о социалистическом расселении (1929-1930 гг.) – выбор нового пути управления городами в СССР / Архитектурно-художественные проблемы Сибири: наука, практика, образование: Материалы Всеросс. научно-практ. конф. (Новосибирск, 2006) / под. ред. Е. Н. Лихачева. – Новосибирск: Типогр. «Maker», 2006. – С. 146–150

36. Меерович М. Г. Кладбище соцгородов: градостроительная политика в СССР(1928–1932 гг.) / М. Г. Меерович, Е. В. Коньшева, Д. С. Хмельницкий. – М.: РОССПЭН, 2011. – 270 с.
37. Меерович М. Г. Концепция социалистического города. Истоки и современное состояние / М. Л. Меерович // Вестник Иркутского государственного технического университета. – 2004. – № 4 (20). – С. 95–98.
38. Меерович М. Г. Урбанизм или дезурбанизм? Дискуссия о будущем советских городов / М. Г. Меерович // Архитектон: известия вузов. – 2012. – № 37. – С. 86–95.
39. Мещеряков Н. О. О социалистических городах / Н. О. Мещеряков. – М.: ОГИЗ «Молодая гвардия», 1931. – 112 с.
40. Милютин Н. А. Проблема строительства социалистических городов / Н. А. Милютин. – М.: Госуд. изд-во, 1930. – 83 с.
41. Науменко І. М. З вершини століття. Короткий нарис історії будівництва і розвитку електричного транспорту м. Дніпропетровська / І. М. Науменко. – Д., 1997. – 118 с.
42. Охитович М. Социалистический способ расселения и социалистический тип жилья / М. Охитович // Вестник Коммунистической академии. – 1929. – Вып. 35–36
43. Петаченко Г. И. Международная научная конференция «Социалистический город и социокультурные аспекты урбанизации» (Магнитогорск, 10 – 11 декабря 2010 г.) / Г. И. Петаченко, В. И. Меньковский // Российские и славянские исследования: науч. сб. – Вып. 6. – Минск: Изд-во БГУ, 2011. – С. 387–388.
44. Постановление ЦК ВКП(б) «О работе по перестройке быта» от 29 мая 1930 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 5 (1929–1932 гг.). – М.: Политиздат, 1984. – С. 118–119.
45. Сабсович Л. М. Социалистические города / Л. М. Сабсович. – М.: Госиздат РСФСР «Московский рабочий», 1930. – 123 с.
46. Советская архитектура 1917–1957 / сост. А. Власов, Н. Былинкин. – М.: Гос. изд. по строит. и архит-ре, 1957. – 352 с.
47. Станиславский А. Планировка и застройка городов Украины / А. Станиславский. – К., 1971. – 264 с.
48. Старостин В. Генеральный план Днепрпетровска 1933 года / В. Старостин // Электронный ресурс. Шлях доступу: <http://encdp.com/city/architecture/gradostroitelstvo/599>
49. Старостин В. Проект развития города 1925–1927 гг. / В. Старостин // Электронный ресурс. Шлях доступу: <http://encdp.com/city/architecture/gradostroitelstvo/619>
50. Старостин В. Проект реконструкции кварталов и центральной части города конца 1920 – начала 1930-х гг. / В. Старостин // Электронный ресурс. Шлях доступу: <http://encdp.com/city/architecture/gradostroitelstvo/645>
51. Ткаченко В. Г. «Міста-сади»: перспективи та реальність (будівництво та реконструкція промислових міст України в 1920–1930-і рр.) / В. Г. Ткаченко // Культура народів Причорномор'я. – 2006. – № 95. – С. 36–40.
52. Урбанизация и развитие новых районов / сост. Е. Ю. Фаерман. – М.: Изд-во АН СССР, 1976. – 208 с.
53. Хан-Магомедов С. Архитектура советского авангарда: в 2-х кн. / С. Хан-Магомедов. – Кн. 2. – М.: Стройиздат, 1996. – 709 с.
54. Цапенко М. Некоторые вопросы советской архитектуры / М. Цапенко. – К., 1955. – 183 с.
55. Чумаченко В. П. Общественно-политическая деятельность рабочего класса Украины в период строительства социализма СССР (1926 – 1937 гг.): пособие по спецкурсу / В. П. Чумаченко. – Д.: Изд-во ДГУ, 1973. – Ч. 1.

REFERANCES:

1. *Alabian, K.* Protiv formalizma, uproshchenstva i eklektiki (Against formalism uproshchenstva and eclectic). *Arkhytektura SSSR*, 1936, no. 4, PP.1–6
2. *Aleshyn, V. E.* Razvitie predstavleniy o sotsialisticheskom poselenii v gradostroitelstve Ukrainy v 1920 – nachale 1930-kh godov: avtoref. diss. na soisk. uch. step. kand. arkhit.: 18.00.01 (Development of ideas about the socialist settlement in urban development in Ukraine in the 1920s - early 1930s: Author. diss. on competition. uch. step. Candidate. Arch.: 18.00.01). Moscow, 1984. 24 p.
3. *Alforov, M.* Polityka urbanizatsii skhidnoi Ukrainy v 1920–1939 roky (Politics urbanization in eastern Ukraine between 1920-1939). *Skhid*, 2009, no. 1(101), PP.75–79
4. *Borysenko M.* Arkhitektura ukrainskykh mist 20–30-kh rr. XX st. u vitchyzniani istoriohrafii (Architecture Ukrainian cities 20-30-ies of XX century in the national historiography). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: zb. nauk. pr.*, 2009, Issue 28, PP. 32–38.
5. *Borysenko, M.* Arkhitekturnyi landshaft mist radianskoi Ukrainy (1920–1939 rr.) (Architectural landscape of the city Soviet Ukraine (1920-1939 years)). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 2009, Issue 30, PP.7–13.
6. Herus, L. F. *Sotsialisticheskaya rekonstruktsiya gorodov* (Socialist reconstruction of cities). Moscow, 1931. 32 p.
7. *Holovko, H.* Arkhitektura sovetsskoy Ukrainy (The architecture of Soviet Ukraine). Moscow, 1973. 158 p.
8. *Gorod kak sotsiokulturnoe yavlenie istoricheskogo protsesssa.* Otv. red. E. V. Sayko (The city as a socio-cultural phenomenon of the historical process. Executive Editor E.V. Saiko). Moscow, 1995. 351 p.
9. *Hradov, H.* Gorod i byt (City and Life). Moscow, 1968. 249 p.

10. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti (dali – DADO) (State Archives of Dnipropetrovsk region). Fund Number 416. Room inventory 1. Ref. 124
11. DADO (State Archives of Dnipropetrovsk region). Fund Number 416. Room inventory 1. Ref. 213
12. DADO (State Archives of Dnipropetrovsk region). Fund Number 416. Room inventory 1. Ref. 286
13. DADO (State Archives of Dnipropetrovsk region). Fund Number 416. Room inventory 1. Ref. 289
14. Dnepropetrovsk: arkhitekturno-istoricheskii ocherk / sost. N. P. Andrushchenko, S. Ye. Zubarev, V. A. Lenchenko (Dnepropetrovsk: architectural and historical sketch / comp. N.P. Andruschenko, S.E. Zubarev, V.A. Lenchenko). Kiev, 1985. 151 p.
15. Dnepropetrovsk: Kratkiy putevoditel (Dnepropetrovsk: a brief guide). Dnepropetrovsk, 1966. 240 p.
16. Dnepropetrovsku – 200: istoriko-publitsistich. ocherk / pod obshch. red. V. Ya. Borshevskogo (Dnepropetrovsk - 200: historical and journalistic essay / under total. Ed. V.Ya. Borshevsky). Dnepropetrovsk, 1976. 144 p.
17. Donetsk: arkhitekturno-istoricheskii ocherk / sost. S. K. Kilessso, V. P. Kishkan i dr. (Donetsk: architectural and historical sketch / comp. S. K. Kilessso, V. P. Kishkan etc.). Kiev, 1982. 152 p.
18. Za rekonstruktsiyu goroda chuguna i stali (During the reconstruction of the city of iron and steel). 1934. August 11
19. Zorya (Star). 1934. March 12
20. Zorya (Star). 1934. July 30
21. Zorya (Star). 1934. January 7
22. Zorya (Star). 1936. January 30
23. Zorya (Star). 1939. January 6
24. Istoriya gorodov i sel Ukrainskoy SSR: v 26 t. Dnepropetrovskaya oblast. Redkol. t.: I. V. Vasilev (preds.) i dr. (The history of cities and villages of the Ukrainian SSR in the Dnipropetrovsk region 26 tons / Editorial Board. ie: IV Vasiliev (preds.), etc.). Kiev, 1977. 838 p.
25. *Ivanenko, V. V.* Osoblyvosti rozvytku urbanizatsiinoho protsesu v Dnipropetrovsku v dobu «sotsialistychnoi modernizatsii». Prydniprovia: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia: zb. nauk. pr. / redkol. S. I. Svitlenko (vidp. red.) ta in. (Features of the urbanization process in Dnepropetrovsk day «socialist modernization». Pridneprovya: History and local history research: Coll. Science. p. Editorial Board. S. I. Svitlenko. The (vidp. ed.) And others.). Dnepropetrovsk, 2010. PP. 160–186.
26. Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: v 26 t. Dnipropetrovska oblast. Redkol. t.: A. Ya. Pashchenko (hol.) y dr. (History of the towns and villages of the Ukrainian SSR: 26 tons in Dnipropetrovsk region. Editorial Board. t: A. Ya. Pashchenko (Ch.) and others). Kiev, 1969. 960 p.
27. Istoriia mista Dnipropetrovska / za nauk. red. A. H. Bolebrukha (History of Dnepropetrovsk. For science. yet. A. H. Bolebrukha). Dnepropetrovsk, 2006. 596 p.
28. *Kaganovich, L. M.* Za sotsialisticheskuyu rekonstruktsiyu Moskvy i gorodov SSSR (For the socialist reconstruction of Moscow and cities in the USSR). Moscow, 1931
29. *Kostiuryina, N. Yu.* Novyy gorod kak model sovetskoy kultury: avtoref. dis. dokt. kulturologii: 24.00.01 «Teoriya i istoriya kultury» (The new city as a model of Soviet culture: Author. dis. Doctor. Cultural Studies: 24.00.01 «Theory and History of Culture»). SPb, 2006. 40 p.
30. *Kushnirenko, M.* Sotsialistychni mista Donbasu: yikhnie mynule, teperishnie ta maibutnie (The socialist city Donbass: their past, present and future). Visnyk natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha». Arkhitektura. Lviv, 2003. Issue 486. PP. 130–139
31. *Linda, S.* Chernivtsi sotsialistychni: kontseptsii rozvytku mista radianskoho periodu (Chernivtsi socialist: the concept of development of the Soviet period). *Visnyk Lvivskoho natsionalnoho ahrarnoho universytetu*, 2008, no. 9, PP. 209–217
32. *Lopatyn, P. Y.* Goroda nastoyashchego i budushchego (Cities of the present and future). Moscow, 1925. 105 p.
33. *Markova, L. M.* Pro pereimenuvannia vulyts m. Katerynoslava-Dnipropetrovska v 1920–1930 rr. (About the renaming of streets Yekaterinoslav-Dnipropetrovsk in 1920-1930 years). *Muzei i misto*. Dnepropetrovsk, 2001, PP. 76–83
34. Materiialy do poperednoho 5-richnoho perspektyvnoho planu hospodarcho-kulturnoho budivnytstva Dnipropetrovskoi okruhy 1928–1929 – 1932–1933 rr. (The materials on the previous 5-year long-term plan of economic and cultural construction of Dnipropetrovsk province 1928-1929-1932-1933). Dnipropetrovsk, 1929
35. *Meerovych, M. H.* Diskussiya o sotsialisticheskome rasselenii (1929-1930 gg.) – vybor novogo puti upravleniya gorodami v SSSR (The debate about the socialist resettlement (1929-1930 gg.) - The choice of a new way of management of cities in the USSR). *Arkhitkturno-khudozhestvennye problemy Sibiri*. Novosibirsk, 2006. PP. 146–150
36. *Meerovych, M. H.* Kladbishche gorodov: gradostroitel'naya politika v SSSR (1928–1932 gg.) (Cemetery cities: urban policies in the Soviet Union (1928-1932)). Moscow, 2011. 270 p.
37. *Meerovych, M. H.* Kontseptsiya sotsialisticheskogo goroda. Istoki i sovremennoe sostoyanie (The concept of the socialist city. The origins and current status). *Vestnik Irkutskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta*. 2004, no. – 4 (20), PP. 95–98
38. *Meerovych, M. H.* Urbanizm ili dezurbanizm? Diskussiya o budushchem sovetskikh gorodov (Urbanism or dezurbanizm? The debate about the future of the Soviet cities). *Arkhytekon: yzvestyia vuzov*. 2012, no. 37, PP. 86–95
39. *Meshcheriakov, N. O.* O sotsialisticheskikh gorodakh (About socialist cities). Moscow, 1931. 112 p.

40. *Milyutin, N. A.* Problema stroitelstva sotsialisticheskikh gorodov (The problem of building socialist cities). Moscow, 1930. 83 p.
41. *Naumenko, I. M.* Z vershyny stolittia. Korotkyi narys istorii budivnytstva i rozvytku elektrychnoho transportu m. Dnipropetrovska (From the top of the century. Short History of construction and development of electric vehicles in Dnipropetrovsk). Dnepropetrovsk, 1997. 118 p.
42. *Okhitovich, M.* Sotsialisticheskii sposob rasseleniya i sotsialisticheskii tip zhilya (The socialist mode of settlement and the socialist type of housing). *Vestnik Kommunisticheskoy akademii*, 1929. Issue 35–36
43. *Petachenko, G. I.* Mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya «Sotsialisticheskii gorod i sotsiokulturnye aspekty urbanizatsii» (Magnitogorsk, 10 – 11 dekabrya 2010 g.) (International scientific conference «socialist city and socio-cultural aspects of urbanization» (Magnitogorsk, 10 - 11 December 2010)). *Rossiyskie i slavyanskije issledovaniya: nauch. sb.* Minsk, 2011. Issue 6. PP. 387–388.
44. Postanovlenie TsK VKP(b) «O rabote po perestroyke byta» ot 29 maya 1930 g. (Decision of the Central Committee of the CPSU (b) «The work on the restructuring of life» from May 29, 1930). *KPSS v rezolyutsiyakh i resheniyakh sezdov, konferentsiy i plenumov TsK (1898–1986)*. – T. 5 (1929-1932 gg.). Moscow, 1984. vo.5, PP. 118–119
45. *Sabsovich, L. M.* Sotsialisticheskie goroda (The socialist city). Moscow, 1930. 123 p.
46. *Sovetskaya arkhitektura 1917–1957* / sost. A. Vlasov, N. Bylinkin (Soviet architecture 1917-1957 / comp. A. Vlasov, N. Bylinkin). Moscow, 1957. 352 p.
47. *Stanislavskiy, A.* Planirovka i zastroyka gorodov Ukrainy (Planning and development of cities in Ukraine). Kiev, 1971. 264 p.
48. *Starostin, V.* Generalnyy plan Dnepropetrovska 1933 goda (The general plan of Dnepropetrovsk 1933). Access mode: <http://encdp.com/city/architecture/gradostroitelstvo/599>
49. *Starostin, V.* Proekt razvitiya goroda 1925–1927 gg. (Project development of the city in 1925-1927). Access mode: <http://encdp.com/city/architecture/gradostroitelstvo/619>
50. *Starostin, V.* Proekt rekonstruktsii kvartalov i tsentralnoy chasti goroda kontsa 1920 – nachala 1930-kh gg. (The reconstruction project neighborhoods and the central part of the city late 1920 - early 1930). Access mode: <http://encdp.com/city/architecture/gradostroitelstvo/645>
51. *Tkachenko, V. H.* «Mista-sady»: perspektyvy ta realnist (budivnytstvo ta rekonstruktsiia promyslovykh mist Ukrainy v 1920–1930-i rr.) («City-gardens»: Prospects and Reality (construction and reconstruction of industrial cities in Ukraine in 1920-1930s)). *Kultura narodov Prychernomorja*. 2006. no. 95. PP. 36–40
52. *Urbanizatsiya i razvitie novykh rayonov* / sost. Ye. Yu. Faerman (Urbanization and development of new areas / comp. Ye. Yu. Faerman). Moscow, 1976. 208 p.
53. *Khan-Magomedov, S.* Arkhitektura sovetskogo avangarda: v 2-kh kn. (Soviet avant-garde architecture). Moscow, 1996. 709 p.
54. *Tsapenko, M.* Nekotorye voprosy sovetskoy arkhitektury (Some questions of Soviet architecture). Kiev, 1955. 183 p.
55. *Chumachenko, V. P.* Obshchestvenno-politicheskaya deyatel'nost' rabocheho klassa Ukrainy v period stroitelstva sotsializma SSSR (1926 – 1937 gg.): posobie po spetskursu (Political activity of the working class in Ukraine during the construction of socialism of the USSR (1926 - 1937 gg.): a guide to special course). Dnepropetrovsk, 1973. Part 1

Іваненко Валентин Васильович – доктор історичних наук, професор, проректор, завідувач кафедри російської історії, академік Української академії історичних наук
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара
Адреса: 49010, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, буд. 72, 1-й корпус, ауд. 513
Телефон: +38 (056) 374-98-61, E-mail: ivanenko@dsu.dp.ua

Ivanenko Valentyn Vasylovych – doctor of historical sciences, Full Prof., vice-rector, head of the department of russian history, academician of the Ukrainian academy of sciences
The Oles Honchar Dnepropetrovsk national university
Address: 72, Gagarin Avenue, 1st building, room 513, Dnipropetrovsk, 49010
Phone: +38 (056) 374-98-61, E-mail: ivanenko@dsu.dp.ua